

Passie voor literatuurwetenschap

Nadia Lie

In zijn roman *Tante Julia en meneer de schrijver* herinnert Mario Vargas Llosa zich zijn jeugdvriend Javier. Javier was een fervent lezer van verhalen, een uitstekend student en volgens iedereen voorbestemd om professor literatuur te worden. Hij begon een proefschrift over het oeuvre van Ricardo Palma, maar na enkele maanden al schreef hij zich in als student in de faculteit economie. Van de honderden steekkaarten die hij inmiddels had aangelegd, maakte hij een groot vuur, waarrond hij een wilde apachedans danste ter ere van de literatuur.

Zoals deze anekdote aangeeft, is het verband tussen houden van literatuur en het bestuderen van literatuur niet vanzelfsprekend. Passie voor literatuur en passie voor wetenschap lijken elkaar zelfs uit te sluiten. Het ene heeft met fictie te maken, het andere met waarheid. Het ene met de verbeelding, het andere met het intellect. Het ene vraagt vervoering en overgave, het andere ordening en controle. Hoe kan iemand die houdt van het ene dan tegelijk houden van het andere?

Je kunt op deze vraag alleen antwoorden met een boutade. Er zijn nu eenmaal mensen die van het ene én het andere houden. Maar, en dat is belangrijker, zij hebben niet de ervaring dat het ene het andere uitsluit, maar integendeel, dat kennis van literatuur het lezen ervan verrijkt, de betekenis ervan vergroot. Om dat te illustreren neem ik u graag mee naar een kamer. Het is er rustig. Een man zit te lezen in een groene fauteuil voor een raam dat uitziet op een park. Hij is van plan het boek uit te lezen waar hij al een tijdje eerder in begonnen was. We volgen zijn blik langs de pagina's en voor onze ogen ontvouwt zich het slot van een liefdesdrama. Ergens in een boshut nemen een man en een vrouw passioneel afscheid van elkaar. De man drukt een dolk tegen zijn borst, de vrouw geeft hem nog wat aanwijzingen over de route, dan volgen we de man doorheen dicht gebladerte en struikgewas tot we bij het huis komen waar de wettige echtgenoot van de vrouw woont. We gaan de trappen op, de gangen door en komen bij de deur die ons naar een kamer leidt. Daarin zit een man in een groene fauteuil te lezen.

Ik heet u welkom in het universum van Julio Cortázar, een Argentijnse schrijver van de twintigste eeuw. Zoals u misschien begrepen heeft, is het in dit universum mogelijk dat een lezer door een personage uit het boek dat hij leest, vermoord zal worden. Wie van fantastische verhalen houdt, glimlacht en leest verder. Wie er niet van houdt, neemt een ander boek. De literatuurwetenschapper herleest, en stelt zich vragen. Hij vraagt zich bijvoorbeeld af hoe het mogelijk is dat hij door de auteur is beetgenomen, hoe hij de verrassende ontknopung niet heeft zien aankomen. Door zich te concentreren op structurele elementen in het verhaal – tijd, plot en ruimte – ontdekt hij geheime doorgangen tussen de verschillende werelden van fictie en werkelijkheid in het verhaal, doorgangen die bij een eerste lezing niet opgemerkt mochten worden om het verrassingseffect veilig te stellen. Zo ziet hij dat het nog schemert als de lezer begint te lezen,

maar dat het avond is als de man met de dolk de berghut verlaat. Hij beseft dat het struikgewas rond de berghut ook deel uitmaakte van het park waar de lezer op uitkijkt en dat diens voornemen om het boek eindelijk uit te lezen zijn eigen dood als lezer in de subplot voorspelt en bezegelt. Na deze analyse van de montage van het verhaal, concentreert de literatuurwetenschapper zich op het verrassingseffect zelf: een duidelijk geval van metaleps, concludeert hij. Metaleps is een technische term voor de overschrijding van vertelniveaus in een verhaal, in dit geval de grenzen tussen fictie en realiteit binnen het verhaal. Hier is echter sprake van een bijkomend “special effect”. Aan het eind van het verhaal kijken we door de ogen van de toekomstige moordenaar naar de man in de fauteuil. Maar, en dat is het vreemde, terzelfder tijd zitten we ook nog in het hoofd van de lezer, want het is door zijn ogen dat we het verhaal begonnen te lezen en nog steeds aan het lezen zijn. Er is sprake van een soort telescopische lens, of, zoals dat in technische termen heet, dubbele gedelegeerde focalisatie. Hierdoor wordt het fantastische effect aan het eind van het verhaal versterkt met een vervreemdingseffect: niet alleen kijken we vanuit de fictie naar de wereld van de lezer van die fictie, maar sterker nog: we kijken eigenlijk naar onszelf. Want wie zijn wij anders dan eveneens lezers van ficties in fauteuils?

Dit is een voorbeeld van hoe wij in de literatuurwetenschap een tekst kunnen herlezen om zijn eerste betekenis te analyseren. Maar kennis van literatuur kan die betekenis ook verrijken, bijvoorbeeld door het verhaal te betrekken op essays die Cortázar over de rol van de lezer schreef. Voor Cortázar moest de lezer namelijk een actieve rol spelen in een literair werk, hij moest als het ware “medeplichtig” worden met zijn auteur – “lector cómplice” zijn. Dit verhaal illustreert dat perfect omdat het niet eindigt met een moord, maar met een statisch beeld dat door ons als lezer geïnterpreteerd moet worden en vervolledigd. Het zijn wij die de link moeten leggen tussen a en b, die het slachtoffer moeten identificeren, het zijn wij die de moord moeten verzinnen als slot van het verhaal. Zo worden wij “letterlijk” medeplichtig met de auteur, lectores “cómplices”.

Medeplichtig worden met de auteur, de route terug volgen om de geheime doorgangen tussen fictie en werkelijkheid te volgen, de literaire procédés registreren en analyseren, en vooral naar onszelf kijken in de rol van lezer, het is de essentie van literatuurwetenschap, of liever van een bepaalde vorm van literatuurwetenschap. Want literatuurwetenschappers zijn er in vele maten en soorten. En het aantal vragen dat je aan een literaire tekst kunt stellen, is eindeloos. Niet alleen omdat literatuur bij uitstek het vermogen bezit om steeds nieuwe betekenissen te doen ontstaan, maar ook omdat elk wetenschappelijk proces intrinsiek oneindig is. Zoals Miguel de Unamuno, schrijver, filosoof en ooit rector van de universiteit van Salamanca het stelde: het meest problematische van een wetenschappelijk probleem is niet de vraag – het is de oplossing. Want de oplossing bevat altijd weer een nieuwe vraag.

Maar die vraag hangt natuurlijk ook af van de tekst zelf. In wat vooraf ging hadden we het over een tekst van een twintigste-eeuwse auteur. De meeste hedendaagse lezers begrijpen de “clou” van dit verhaal, en de analyse die erop volgt verrijkt een betekenis die er al was. Maar van sommige verhalen zijn we de betekenis kwijt en dan moet de literatuurwetenschap de magie weer doen ontstaan. Mag ik u, om dit te laten zien, meenemen naar een tweede kamer? Hij is leeg. Iemand kijkt ernaar en weent. Wij staan naast Rodrigo Díaz de Vivar, een middeleeuwse held bijgenaamd “De Cid”. De anonieme zanger van het heldendicht, het eerste belangrijke document uit de Spaanse literatuur, somt pijnlijk nauwkeurig op wat er allemaal niet in huis is: geen kleren aan de kapstok, geen dieren op het erf. Geen grendels voor deuren en geen sleutels op het slot.

Het wordt donker en De Cid trekt naar het nabijgelegen Burgos, waar de inwoners van achter hun vensters zwijgend en vol deernis naar hem kijken. Zij hebben de nacht tevoren een brief gekregen van de koning waarin hij hen verbiedt De Cid te helpen, omdat De Cid in ongenade gevallen is, en verbannen wordt. Bij de herberg aangekomen bonkt onze held op de deur en roept, maar er komt geen antwoord. Pas na herhaalde pogingen verneemt hij de waarheid uit een onschuldige kindermond, een meisje van negen jaar.

Ik heb hier even de inhoud van de eerste vijftig openingsverzen van het *Poema de Mío Cid* voor u samengevat. Als de studenten die verzen lezen, is er eerst sprake van desinteresse en zelfs lichte paniek, want het oude Spaans van de dertiende eeuw en de hele stijl van het epische gedicht met epitheta en rijmregels is vreemd voor hen. Pas als je het stuk met hen analyseert, begint het hen te boeien. Ze weten al dat De Cid teruggaat op een historisch personage dat verbannen werd, maar in deze tekst probeert iemand uit te drukken hoe het voelde om in de Middeleeuwen verbannen te worden. Omdat er hier nog geen sprake was van literatuur in de moderne zin – dit soort gedichten werd trouwens mondeling voorgedragen – bestond ook de “gedelegeerde focalisatie” nog niet, de truc om in het hoofd van een personage te kijken. Je moest de gedachten en emoties van de personages afleiden uit hun woorden en hun daden. Vandaar dat de held huilt, moet huilen, om zijn verdriet uit te drukken. Vandaar dat de ballingschap geconcretiseerd wordt in open en dichte deuren, in roepen zonder antwoord, in lege kapstokken. Maar het schrijvendst in de situatie van de held is zijn niet-weten. Dit niet-weten, dat pas doorbroken wordt door het kind van negen, staat in schril contrast met het weten van de inwoners van Burgos. En het maakt duidelijk wat wij, moderne lezers, nog niet beseften: dat ballingschap niet alleen een fysieke verwijdering betekende, maar ook een sociale. Van het ene moment op het andere wordt De Cid, ooit de lieveling van de koning en van het volk van Burgos, een paria in zijn eigen maatschappij.

Hier begint het verhaal de studenten te interesseren, want er ontstaat een stuk herkenning doorheen dat vergeeld papier. Hier gaat het niet meer om een ver verleden waarin een koning een ridder verbant, maar om een vorm van uitsluiting en uitstoting die dankzij het literaire karakter van de tekst voor iedereen invoelbaar is. Dan switchen we naar het slot van het eerste deel. De ballingschap van de Cid is ten einde: de koning heeft blijkbaar beseft dat hij zich had vergist, want hij heeft besloten zich met De Cid te verzoenen. Ergens op een open terrein spreken zij af. Als De Cid het terrein bereikt, is de koning er al, en wacht op hem. De Cid vraagt zijn mannen halt te houden, stapt af van zijn paard, en gaat alleen verder. Als hij bij de koning komt, knielt hij neer en neemt gras tussen de tanden. Hij weent, nu van vreugde, omdat de koning de magische woorden uitspreekt: “Ik vergeef u.” Opnieuw en opnieuw vraagt hij dat de koning deze woorden zou herhalen.

Zo dichtbij als De Cid in de openingsverzen was geworden, zo veraf is hij hier. Zijn gedrag is voor de moderne lezer niet alleen fysiek onbegrijpelijk, maar ook moreel. Is het niet aan de koning om zich te excuseren? Heeft hij De Cid niet zonder reden jarenlang verstoken van have en goed, ja zelfs van het geluk zijn kinderen te zien opgroeien? Waarom heeft De Cid de koning eigenlijk nog nodig? Is hij tijdens zijn ballingschap niet rijk genoeg geworden om op zijn eentje te beginnen? Om een antwoord op deze vragen te krijgen moet je inzien dat de tekst doordrongen is van de ideologie van zijn tijd, en die ondersteunde. Niet alleen had de tekst tot doel het koningschap te legitimeren, hij behoorde ook toe aan een middeleeuws universum waarin ieder mens maar gelukkig kon zijn als hij de natuurlijke plaats bekleedde die God, en zijn plaatsvervanger

op aarde, de koning, hem toekende. De houding van De Cid – op handen en voeten grazend – is de houding van het paard dat symbolisch de onderwerping uitdrukt van het dier aan zijn ruiter, van de ridder aan zijn koning, van de mens aan God. En de vraag is niet of De Cid uiteindelijk gelijk krijgt, maar hoe hij erin slaagt zonder dwang of geweld weer tot de natuurlijke orde van het Castilliaanse rijk te kunnen terugkeren. Dat dit een hoogtepunt in het gezang vormt blijkt ook uit structurele elementen die nu zo prachtig terugverwijzen naar het begin: de tranen van vreugde als antwoord op de tranen van verdriet, het volle daglicht van de vergiffenis tegenover de nachtelijke schande, het levend gesproken woord tegenover het schriftelijke verdict, en opnieuw het zwijgend toezien van de gemeenschap om het ceremoniële karakter te ondersteunen. De cirkel is gesloten, de schuldvraag is niet gesteld.

Hoewel inzicht in de ideologische en artistieke codes van de tekst haar magie weer enigszins tot leven kunnen wekken, blijven we niettemin verbaasd achter. Dat mensen op zo'n manier gelukkig kunnen zijn, slaat ons met verstomming. Maar het zet ook aan tot denken, bijvoorbeeld over persoonlijke conflicten waarbij de wil om het eigen gelijk te halen ons tegenhoudt om datgene te doen wat wij het liefst zouden doen: ons verzoenen en weer terugkeren tot de oude orde van het leven. Daarom is het lezen van deze oude teksten van blijvend belang, omdat zij ons niet alleen op een unieke manier informeren over een ver verleden, maar ook een nieuw licht werpen op onze eigen tijd en onze eigen noties van geluk.

Geluk. Volgens de Argentijnse schrijver Jorge Luis Borges, was lezen een vorm van geluk, zelfs een groter geluk dan het schrijven zelf. Als dat waar is, dan is literatuurwetenschap, die constante activiteiten van herlezen en herinterpreteren die ik zojuist voor u heb trachten te beschrijven, dubbel geluk. En dan begrijpt u waarom literatuurwetenschap niet alleen mijn beroep is, maar ook mijn passie.

Maar mag ik u tot slot nog eens meenemen naar een derde kamer? Hij is niet leeg, want er staat een groene fauteuil en er ligt een boek klaar om uitgelezen te worden. Maar iemand ontbreekt. Het is de lezer. Hij is weer eens weg, naar een vergadering bijvoorbeeld, of naar een afspraak met een thesisstudent of collega. Onderweg vraagt hij zich vertwijfeld af of hij zich niet vergist heeft toen hij jaren geleden van zijn passie zijn beroep dacht te maken door voor een loopbaan aan de universiteit te kiezen. Want hoelang is het niet geleden dat hij zich nog eens kon overgeven aan dat magische genot dat het lezen van literatuur is? Hoelang dat hij die “actieve” lezer kon zijn die samen met de auteur de codes van de teksten bestudeerde om ze beter te begrijpen en te doen herleven? Wees gerust, heren rectoren. Het is niet mijn bedoeling hier een klaagzang aan te heffen over de almaar toenemende werkdruk aan de universiteit, waarvan uzelf ongetwijfeld het grootste slachtoffer bent. Het is trouwens ook een maatschappelijk fenomeen, dat de universiteit overstijgt. Maar juist daarom zou de universiteit zich kunnen beraden over het feit dat “tijd” het nieuwe kapitaal geworden is. Te meer daar de universiteit ooit voorloper was van wat nu “tijds krediet” en “flexibele werkuren” heet – denken we aan de sabbatical en de academische vrijheid. Maar al deze verworvenheden staan onder zware druk, om niet te zeggen dat het mythische begrippen geworden zijn uit een ver verleden. Ik vind dit erg, omdat de essentie van wat ik graag doe, mijn “passie” waarover u wilde dat ik u hier sprak, hierdoor onder zware, onhoudbare druk komt te staan. En niet alleen bij mij, maar bij tal van collega's uit mijn omgeving. Nog erger vind ik de gelatenheid waarmee dit aanvaard wordt, en de voorstellen die je soms, hoe goed bedoeld ook, hoort formuleren om dit probleem tegen te gaan. Zo heb ik collega's horen pleiten om dan maar niet meer op onderzoek geëvalueerd te

worden: tja, als je toch niets anders kunt doen dan vergaderen, colleges geven en thesissen corrigeren? Of beleidsvoerders horen opperen dat we een onderscheid moeten maken tussen onderzoeksprofessoren en onderwijsprofessoren. Mag ik u alstublieft één ding vragen, heren beleidsvoerders? Wilt u mij in elk geval ook altijd op onderzoek afrekenen? Niet omdat ik meen dat ik er zo goed in ben, maar omdat ik het graag in mijn universitaire opdracht ingeschreven wil blijven zien als een onvervreemdbaar recht en een duidelijke plicht. En wilt u tegelijk kijken of er geen *structurele* oplossing is voor een probleem dat nu meestal ad hoc wordt opgelost, als het wordt opgelost? Ik heb geen goocheldoos en verwacht dat ook niet van u. Maar ik vraag mij af of zaken als het toekennen van een structurele onderzoekstijd (bijvoorbeeld van 30 %), zoals dat in het buitenland gebeurt, en zoals dat op assistentenniveau bestaat, geen overweging waard is. Of een duidelijke omschrijving van wat een “fulltime” baan aan de universiteit inhoudt. Zodat er ook een aantoonbare overlast kan worden vastgesteld, die kan leiden tot prioritering van aanvragen van assistenten of collega’s, herschikkingen van uurroosters, en desnoods, een opsparring van gemiste onderzoekstijd in de vorm van tijdskredieten en tijdsbeurzen.

Ik weet het: al die maatregelen zullen ook weer tijd vragen. Maar toch denk ik dat het in dit geval de moeite waard is. Want de inzet is hoog. Als onze onderzoekstijd, waarin onze “passie voor wetenschap” beleefd kan worden, verder blijft afbrokkelen, dan zal het huis van de universiteit langzaam leeglopen, zoals nu al in omringende landen gebeurt, of zich vullen met vreemde indringers met dolken in de hand. En voor u het beseft, heren rectoren, zult ook u verdwaasd staan kijken, naar wat er allemaal niet is:

Geen studenten op de banken,
geen professoren met het krijt.
Geen boeken op de planken,
geen “topuniversiteit”.

Rede naar aanleiding van de opening van het academiejaar te Kortrijk op 24 september 2002 onder het thema: “Vrouwen en passie voor wetenschap”.